

УДК 316.346.32-053.6

ЛЮДМИЛА СОКУРЯНСЬКА,

доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (Харків)

СВІТЛАНА ЩУДЛО,

доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Дрогобич)

Підлітки у пограничному просторі: ціннісні орієнтації та життєві плани

Анотація

У статті аналізуються деякі результати міжнародного соціологічного дослідження “Молодь на пограниччях Центральної та Східної Європи”, здійсненого впродовж 2015 року серед випускників шкіл прикордонних територій України, Польщі та Угорщини. Здійснюється порівняльний аналіз ціннісних орієнтацій та життєвих планів підліткової молоді цих країн. Акцентується увага на ставленні українських, польських та угорських школярів до освіти як термінальної та інструментальної цінності. Аналізуються чинники, що зумовлюють освітній бум у сучасній Україні. Виявляється спільне та відмінне в аксіодискурсах та життєвих домаганнях старшокласників на українсько-польському та українсько-угорському пограниччях. Формуються висновки щодо певної ціннісної єдності та водночас розбіжностей в ціннісних орієнтаціях та життєвих планах підлітків, ризиків та перспектив їхньої самореалізації в умовах прикордоння.

Ключові слова: *підлітки, пограниччя, ціннісні орієнтації, життєві плани, освіта*

У контексті сучасного соціологічного знання з його акцентом на “процесуальному образі” [Sztompka, 1991: р. 9] соціальної реальності у глобальній та локальній перспективах дедалі більше уваги приділяється пошуку суб’єктів трансформацій, що відбуваються нині у світі. Впродовж майже 30 років новітньої історії України одним із головних суб’єктів тих подій, які привели до кардинальних перетворень нашого суспільства, була молодь, зокрема студентська (згадаймо хоча б Революцію на граніті, Помаранчеву революцію та Революцію Гідності). Не випадково студентство є об’єктом численних досліджень (теоретичних та емпіричних) українських соціологів. Автори цієї статті також мають чималий досвід зазначеної соціальної групи (див.: [Сокурянська, 2006; Українське студентство у пошуках ідентичності, 2012; Щудло, 2014; та ін.]). Проте молода людина, що вступає до ВНЗ, не є *tabula rasa*; вона є особистістю, яка у своїх діях керується певними цінностями та нормами; має більш-менш сформовані політичні погляди, уявлення про суспільство, в якому живе, та світ загалом. Усе це було інтегровано індивідом у так званий формативний період (12–17 років, за Р.Інглгартом) [Inglehart, 1997], тобто період найінтенсивнішого формування особистості. Звісно, вишівський етап соціалізації людини привносить певні (подекуди значні) корективи в її ціннісний світ, політико-ідеологічні вподобання, життєві стратегії, суб’єктні характеристики тощо. Однак саме підлітковий вік багато в чому визначає ціннісні преференції людини та повсякденні практики, спрямовані на їх реалізацію. З огляду на це підліткова молодь як ніколи часто потрапляє в поле уваги представників різних соціогуманітарних наук, у тому числі соціологів, зокрема українських (див.: [Бондар, 2014; Сокурянська, 2017]).

Попри те питання, розгляду яких присвячено цю статтю, ще не дістали достатньо глибокого висвітлення в соціологічній літературі, принаймні вітчизняній. Наше звернення до аналізу ціннісних орієнтацій та життєвих планів підліткової молоді прикордоння зумовлюється тим, що пограничний простір є територією, яка зближує держави та цивілізації, де відбувається культурна дифузія, обмін та взаємопроникнення культур. Включеність у цей простір суттєво впливає на світоглядні позиції особистості, насамперед молоді. Як зазначає С.Хобта, “кордон — це смуга особливого життєвого простору, яка продукує особливі життєві практики та ідентичності” [Хобта, 2010: с. 412].

В умовах України дослідження молоді, що мешкає у прикордонних регіонах, актуалізується у зв’язку з тим, що на цих кордонах стикаються “світи”, культури, суспільства, відмінні за рівнем модернізації, політичним режимом, економічним розвитком тощо. Вивчення аксіодискурсу молоді пограниччя України та деяких інших країн Східної і Центральної Європи є актуальним з огляду на те, що завдяки цьому ми, можливо, отримаємо відповідь на питання про те, чи існує певна європейська ціннісна єдність (а для України — зближення) хоча б на рівні ціннісної свідомості молоді, що живе в безпосередній близькості з представниками іншої культури, а отже, іншої системи цінностей.

Для українського суспільства відповідь на це питання є важливою ще й тому, що допоможе з’ясувати, який вектор геополітичного розвитку нашої

країни (орієнтація на Євросоюз чи орієнтація на Митний союз) більшою мірою відповідає ментальним характеристикам її громадян; чи впливає на ці характеристики проживання на територіях, що максимально наближені, з одного боку, до країн Євросоюзу, Шенгенської зони, а з іншого — до Росії.

Проблемна ситуація, що зумовлює необхідність дослідження української підліткової молоді, яка мешкає у прикордонні з країнами Центральної та Східної Європи, в онтологічному плані полягає у суперечності між задекларованим українською державою курсом на євроінтеграцію та ментальними особливостями, зокрема ціннісним світом, значної частини її громадян, який поки далекий від європейського ціннісного дискурсу.

Що ж до гносеологічної складової означеної проблеми, то вона актуалізується через брак наукового знання, зокрема соціологічного, стосовно факторної зумовленості трансформації ціннісних преференцій українців, у тому числі молодих, які є мешканцями прикордонних регіонів нашої країни. Здобуття такого знання допоможе з'ясувати, чи сприяє проживання у такому просторі транзитові від так званих пострадянських до європейських ціннісних орієнтацій громадян України.

Означена проблемна ситуація визначила актуальність дослідження, результати якого буде викладено в цій публікації.

Що стосується міри розробленості питань, які позначені у темі нашої роботи, то, як наголошено вище, спеціальних досліджень ціннісних орієнтацій, життєвих планів тощо підліткової молоді, яка проживає на прикордонних територіях України, практично немає. З огляду на це ми вибудували теоретичну базу дослідження на трьох дискурсах сучасної соціології: молодіжному (підлітковому), ціннісному та дискурсі пограниччя.

Отже, перший теоретичний фокус нашого дослідження зосереджений на феномені підлітковості, відкриття якого, як вважається, належить американському психологу Г.С.Голові [Hall, 1904]. На думку вченого, підлітковий період супроводжує духовна перебудова особистості, що соціалізується (див. докл.: [Hall, 1904 : р. 71–72]). Це виявляється не тільки в інтеріоризації культурних норм і цінностей, що домінують на макро- і мікросоціальному рівні, а й у привнесенні в соціум нових аксіофеноменів, що особливо характерно для сучасних стрімко змінюваних суспільств. У цьому процесі величезну роль відіграє оточення підлітка, той соціальний контекст, в якому він перебуває. Багато дослідників, наприклад К.Грифін, приділяють особливу увагу контексту підлітковості, який, з точки зору дослідниці, є базисним феноменом в конструюванні молодіжної ідентичності [Griffin, 1999]. Це надзвичайно важливо для нашого дослідження, оскільки ми намагалися визначити, як соціокультурний контекст прикордоння впливає на формування особистості підлітка, його ціннісний світ, життєві плани тощо.

Здійснюючи аналіз ціннісних орієнтацій молоді прикордоння, ми виходили з відомої типології цінностей Шелера–Рокіча (див.: [Scheler, 1923]), відповідно до якої цінності поділяються на термінальні (цінності-цілі) та інструментальні (цінності-засоби). Важлива роль в концептуальному обґрунтуванні нашого дослідження належить теоретичним побудовам Р.Інгльгарта. Окрім його концепції про “формативний період особистості”, головним змістом якого є інтеріоризація індивідом певної системи цінностей,

відправними точками нашого власного теоретизування в контексті обраної дослідницької проблеми були ідеї Р.Інглгарта про ціннісний зсув у глобальній і локальній перспективах, а саме про транзит від матеріалістичних до постматеріалістичних (постмодерністських) цінностей, а також його гіпотеза когнітивної мобілізації суспільства, згідно з якою постмодернізація ціннісної свідомості населення тієї чи іншої країни, перш за все молодіжних когорт, відбувається, зокрема, під впливом підвищення рівня їхньої освіченості [Inglehart, 1990; Inglehart, 1997, Inglehart, 2012]. Виходячи з цього, при аналізі ціннісних орієнтацій підліткової молоді прикордоння особливу увагу ми приділили орієнтаціям на таку цінність, як освіта.

Проблематика пограниччя у вітчизняній соціології досі не є достатньо дослідженою. Серед праць українських науковців з цієї проблематики нашу увагу привернули публікації, в яких пограниччя розглядається як простір інтенсивної взаємодії культур і народів і зроблено акцент на тому, що культурна трансмісія, що відбувається у цьому просторі, впливає на формування ціннісно амбівалентної особистості (див.: [Кравченко, 2012]).

Досвід проведення емпіричних досліджень у прикордоннях України також є незначним. Тут треба віддати належне нашим колегам — соціологам Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, а саме професорові І.Кононову та доцентів С.Хобті, які проводили дослідження студентської та шкільної молоді східного прикордоння нашої країни [Кононов, 2014; Хобта, 2014]. Такий досвід є і в авторів цієї статті (див.: [Сокурянська, 2017; Сокурянская, 2015; Sokuryanska, 2015; Щудло, 2015; Zielinska, 2017]).

Зазначимо, що проблематика пограниччя досить активно досліджується польськими соціологами, зокрема П.Длугошем, М.Зелінською, А.Садовським та ін. [Dlugosz, 2016; Zelinska 2017; Sadowski, 2015]. Останніми роками в Польщі (Зелена Гура, Сянок) проведено низку міжнародних наукових конференцій, видано кілька збірників наукових праць, статей, присвячених аналізу процесів, що відбуваються на пограниччях Європи [Na rograniczach, 2015; Transgranicznosc, 2012].

Емпіричною базою нашої статті є результати другого етапу міжнародного соціологічного дослідження “Молодь на пограниччях Центральної та Східної Європи”, ідея проведення якого належить П.Длугошеві (Жешувський університет, Польща) (див.: [Dlugosz, 2016]). Автори цієї публікації були координаторами проекту в Україні. Перший етап був реалізований 2013 року серед молоді українсько-польського пограниччя міст Дрогобича та Перемишля. Опитування в межах другого етапу проведено у травні — червні 2015 року методом анкетування серед учнів випускних класів міських та сільських загальноосвітніх шкіл деяких прикордонних регіонів України, Польщі та Угорщини. Дослідження було зорганізовано як omnibusне. Вибірка формувалася як районована з врахуванням типу населеного пункту (місто, районний центр, село). Обсяг вибірки становив: Харків та область — 428 осіб, Дрогобич та прилеглі села — 392 особи, Ужгород та область — 400 осіб, Перемишль та прилеглі села — 413 осіб, Жешув та прилеглі села — 294 особи, Зелена Гура та прилеглі села — 336 осіб, Ніредьгаза та прилеглі села — 359 осіб. Дослідження було пілотним, його вибірка не є репрезента-

тивною. Отримані результати, ясна річ, не можна поширювати на всю генеральну сукупність одиниць спостереження, однак завдяки йому ми знайшли відповіді на більшість питань, що підлягали вивченню.

Формулюючи мету зазначеного дослідження, ми передусім намагалися з'ясувати, яку роль відіграє молодь прикордоння в життєдіяльності свого регіону, чи її ціннісні орієнтації, настанови, повсякденні практики є чинником модернізації прикордоння; чи, може, все це є чинником периферізації. Одним із головних завдань дослідження було з'ясування того, що є спільного та відмінного у молоді пограниччя Центральної та Східної Європи; наскільки симетричним є це пограниччя по обидва його боки¹. У фокусі нашого вивчення перебували також життєві цілі школярів прикордоння, їхні освітні плани та соціально-професійні домагання, оцінки шансів на життєвий успіх та еміграційні настрої, соціально-територіальна ідентичність та інтерес до політики, вплив пограниччя на дозвіллеві практики молоді, її культурний та соціальний капітал тощо.

У межах цієї публікації ми зосередимо увагу лише на аналізі ціннісних орієнтацій підліткової молоді прикордоння, зокрема її ціннісного ставлення до освіти, а також на життєвих планах наших респондентів. Отже, метою цієї статті є визначення спільного та відмінного у ціннісних орієнтаціях та життєвих планах підлітків, що проживають на пограниччях Центральної та Східної Європи.

Реалізуючи цю мету, перш за все проаналізуємо ієрархію термінальних цінностей старшокласників деяких прикордонних регіонів України, Польщі та Угорщини (табл. 1).

Порівняльний аналіз інформації, поданої в таблиці 1, засвідчує відмінності (часом досить істотні) в ціннісних орієнтаціях, з одного боку, українських, з іншого — польських та угорських школярів. Деякі відмінності є також в аксіодискурсах школярів Харкова, Дрогобича та Ужгорода, міської та сільської молоді. Вони виявляються в дещо більшій значущості для випускників шкіл Харківщини таких цінностей, як *цікава, творча робота* і *накопичення багатства, високі доходи*. На відміну від підлітків Харківщини, школярі Дрогобича та Ужгорода більшою мірою орієнтовані на *реалізацію релігійних заповідей* і *допомогу іншим людям*. Однак отримані нами дані свідчать про те, що в українському суспільстві (принаймні в молодіжному середовищі) нема того категоричного, непереборного ціннісного розлому, про який наразі говорять як деякі вітчизняні, так і закордонні політики та науковці. Це сповнює надією на можливість ціннісного консенсусу в нашій країні.

Порівнюючи ціннісні преференції українських, польських та угорських школярів, ми переконалися в тому, що така цінність, як *сім'я* (хоч би що говорили вчені, зокрема соціологи, про її кризу, трансформацію тощо), має не-

¹ Це завдання не було реалізовано на українсько-російському прикордонні, що зумовлено ситуацією, яка склалася сьогодні у стосунках між нашими країнами, а також на польсько-німецькому — з низки суб'єктивних причин. Однак ми, як і наші польські колеги, сподіваємося на наступному етапі нашого проекту долучити до його реалізації російських та німецьких соціологів.

минущу значущість на рівні молодіжної свідомості (1-ше рангове місце в усіх групах респондентів, окрім жешувських школярів). У трійці цінностей, найважливіших серед підлітків усіх трьох країн, виявилися *друзі* (2–3-те місце). Це не викликає подиву, оскільки друзі, спілкування з ними завжди були однією з найважливіших цінностей молодого віку. Бентежить лише та обставина, що сьогодні, як свідчать численні дослідження, віртуальним спілкуванням підлітків, в тому числі й молоді прикордоння, активно витісняється реальне. Це, на наш погляд, може зробити істотний (на жаль, негативний) вплив на процес соціалізації підлітків. Детальніше ми плануємо проаналізувати цю ситуацію в майбутніх публікаціях.

Таблиця 1

**Ієрархія термінальних цінностей школярів пограниччя
(% тих, хто відповів “дуже важливо”)**

Варіанти відповідей	Україна			Польща			Угорщина
	<i>Харків</i>	<i>Ужгород</i>	<i>Дрогобич</i>	<i>Зелена Гура</i>	<i>Жешув</i>	<i>Перемішль</i>	<i>Нірєдьваза</i>
Здобуття вищої освіти	65,1	59,0	60,5	35,3	26,2	38,4	61,1
Щаслива сім'я	83,5	78,2	83,2	73,6	68,7	68,3	83,8
Створення власної справи (бізнесу)	33,9	30,1	21,4	15,7	9,5	12,2	21,6
Задоволення та розваги	29,4	24,5	17,9	23,1	23,1	17,5	18,4
Розвиток своїх здібностей, самореалізація	65,0	49,7	60,7	52,3	43,9	38,5	60,9
Спокійне життя, відсутність хвилювань, неприємностей	44,7	49,7	43,9	38,0	44,2	32,3	44,3
Накопичення багатства та високи доходи	32,1	28,7	19,1	40,7	34,4	35,9	19,3
Здобуття поваги серед людей	47,7	49,7	44,1	42,0	46,6	44,3	44,7
Цікава, творча робота	53,8	42,8	45,2	64,4	74,5	62,9	45,4
Життя згідно з релігійними заповідями	14,1	26,9	32,2	13,2	24,1	23,1	32,6
Особиста свобода, незалежність у судженнях та діях	51,2	48,8	55,1	45,0	37,8	44,7	55,7
Допомога іншим людям	35,8	40,8	40,1	27,2	23,1	24,1	40,4
Мати друзів	69,0	64,0	62,8	55,6	47,6	49,6	63,4
Досягнення високого статусу в суспільстві	36,5	35,7	27,3	30,1	32,0	26,9	27,5
Мати владу	19,7	17,0	8,7	7,5	12,6	7,3	8,7

Продовжимо наш аналіз ієрархії ціннісних орієнтацій підліткової молоді прикордоння Центральної та Східної Європи.

Вивчаючи відмінності в аксіодискурсі опитаних нами підлітків, ми акцентували увагу на таких цінностях, як *здобуття вищої освіти*. Ця цінність є більш значущою для українських і угорських школярів (3–4-та позиції); школярі, опитані в Перемишлі та Зеленій Гурі, поставили цю цінність на 9-ту, а в Жешуві — на 10-ту позицію). Це стосується і *цікавої, творчої роботи*. У Польщі актуальність цієї цінності найвища (1–2-га позиції), в Україні — трохи нижча (Харків — 5-та, Дрогобич — 6-та, Ужгород — 8-ма позиція).

Чим пояснити виявлені розбіжності в ціннісній свідомості школярів трьох європейських країн, зокрема в їхньому ставленні до цінності вищої освіти? Вважаємо, що вищу значущість вищої освіти для українських школярів можна пояснити кількома причинами, пов'язаними насамперед із соціально-економічною та політичною ситуацією в нашій країні. Саме цим, на нашу думку, зумовлюється освітній бум в Україні, який ми спостерігаємо останніми роками¹. За даними нашого дослідження, планують вступити до ВНЗ 89,3 % опитаних школярів Харкова, 82,1 % — Дрогобича, 80,2 % — Ужгорода.

Назвемо причини, що пояснюють, з нашої точки зору, прагнення українських школярів продовжити свою освіту у вищій школі.

По-перше, тривала економічна криза, що зумовила суттєві зміни на ринку праці, не дає підстав випускникам шкіл (та їхнім батькам) сподіватися на те, що вони зможуть знайти роботу після здобуття середньої освіти. Звісно, її досить важко знайти навіть за умови вищої освіти, проте вступ до ВНЗ на 5–6 років відтерміновує ситуацію працевлаштування. Крім того, студенти отримують стипендію (нехай невелику, її ледь вистачає на кишенькові витрати, проте це все ж таки матеріальна допомога сім'ї).

По-друге, як свідчать результати численних досліджень, проведених нами серед студентів України (див., напр.: [Сокурянська, 2016; Українське студентство у пошуках ідентичності, 2012]), висока значущість освіти зумовлена прагненням абітурієнтів і, головне, їхніх батьків (особливо з низьким освітнім рівнем) підвищити соціальний статус своїх дітей.

По-третє, в умовах ведення в Україні військових дій актуалізувалося значення такого чинника, як відстрочка від служби в армії для студентів вищів, можливість бути подалі від зони військового конфлікту.

По-четверте, згідно з даними наших попередніх досліджень, для частини (щоправда, не дуже великої) випускників шкіл характерним є усвідомлення того, що сучасні роботодавці при прийманні на роботу першою чергою зважають на знання претендента на робоче місце та його професійну компетентність, які можна набути у вищій школі.

Ще однією причиною може виявитися та обставина, що для частини школярів вища освіта є найважливішою термінальною цінністю (самоцін-

¹ За минуле десятиліття понад 80% випускників середніх шкіл України планували вступати до вищів; при цьому шанси реалізувати свої плани у них були і є цілком реальними: з 1991 по 2008 рік кількість університетів в Україні збільшилася більш ніж удвічі — з 149 до 351. Але за останні роки їхня кількість поступово зменшується і становить 325 (у 2014 році) [Вищі навчальні заклади України, 2017].

ністю), завдяки якій вони зможуть самореалізуватися. Не випадково така постмодерністська цінність, як *розвиток своїх здібностей, самореалізація*, в ієрархії цінностей українських школярів посідає 3-тю рангову позицію в Дрогобичі, 4-ту — в Харкові і 5–7-му — в Ужгороді. Завважимо, що ця цінність (самореалізація) досить важлива і для польських підлітків, однак, можливо, вони сподіваються самореалізуватися не тільки й не стільки завдяки вищій освіті, скільки за рахунок інших чинників.

Аналізуючи об'єктивні та суб'єктивні причини, які, на наш погляд, могли б зумовити такий високий рівень орієнтації українських школярів на здобуття вищої освіти, ми виявили зв'язок тільки з одним із них — із гендерною належністю (див. табл. 2).

Таблиця 2

Гендерні відмінності в оцінках значущості вищої освіти українських, польських та угорських школярів (% тих, хто обрав відповідь “дуже важливо”)

Гендерні групи	Україна			Польща			Угорщина
	Харків	Ужгород	Дрогобич	Зелена Гура	Жешув	Перемисьль	Ніредьгаза
Хлопці	26,8	20,5	28,6	55,0	58,6	50,0	49,7
Дівчата	42,9	36,6	48,3	65,6	70,5	65,4	62,5
Разом	35,3	26,2	38,4	60,5	65,1	59,0	61,1

Зазначимо, що ми не зафіксували кореляції між цінністю *здобуття вищої освіти* ані з місцем проживання (місто, село), ані з культурним капіталом сім'ї наших респондентів.

У цьому контексті підкреслимо, що тенденція фемінізації вищої освіти, яка є характерною для багатьох сучасних суспільств, стає дедалі яскравіше вираженою. Ця тенденція може мати кілька пояснень. По-перше, за даними наших попередніх досліджень і шкільної статистики, дівчата краще вчаться, ніж юнаки, і тому їхні шанси вступити до ВНЗ вищі. По-друге (і в цьому випадку ми теж спираємося на дані наших досліджень минулих років), у сучасних дівчат істотно зросли кар'єрні домагання (для деяких з них *професійна кар'єра* стає більш значущою цінністю, ніж створення сім'ї). По-третє, можливо, юнаки більш реалістичні у своїх оцінках сучасного ринку праці, вважаючи, що вища освіта далеко не завжди забезпечує місце роботи, тим паче високооплачуваної.

А тепер звернімося до аналізу інструментальних цінностей опитаних нами школярів (тобто цінностей-засобів, що сприяють, зокрема, реалізації термінальних цінностей — цінностей-цілей). Для такого аналізу ми скористалися відповідями наших респондентів на запитання про чинники успішного працевлаштування після закінчення ВНЗ, які, на нашу думку, можна розглядати і як чинники професійного і, ширше, життєвого успіху. Завваж-

мо, що школярі всіх трьох країн, висловлюючи своє ставлення до тих чи інших міркувань щодо власного життя, перш за все говорили про бажання досягти життєвого успіху. При цьому вони були одностайні у тому, що завдяки наполегливій праці можна досягти всього, чого хочеш, і впевнені, що не потребують сторонньої допомоги, щоб домогтися успіху. У таблиці 3 подано відповіді школярів на запитання щодо чинників успішного працевлаштування після здобуття освіти.

Таблиця 3

**Оцінка школярами чинників успішного працевлаштування
(% тих, хто обрав відповідь “однозначно так”)**

Варіанти відповідей	Україна			Польща			Угорщина
	Харків	Ужгород	Дрогобич	Зелена Гура	Жешув	Перемішль	Ніредьгаза
Знайомства, протекція батьків, родичів, друзів	31,2	27,3	18,2	49,3	49,0	52,6	48,7
Високий рівень професійних знань, вмій та навичок	61,3	46,2	66,0	42,2	42,5	46,4	51,5
Диплом про здобуту освіти	49,8	45,4	49,2	26,7	31,3	36,6	43,7
Ініціативність та підприємливість	49,5	32,2	32,9	23,9	11,2	21,6	26,7
Матеріальний стан батьків	25,4	28,2	13,7	19,2	18,7	17,1	15,3
Обрана спеціальність, професія	48,0	39,7	37,6	32,3	28,2	25,8	27,0
Старанність, працьовитість	57,3	49,6	54,3	36,1	28,9	27,5	46,2
Місце проживання	20,7	23,4	15,4	22,2	13,6	25,7	20,1
Хитрість, кмітливість	34,0	27,9	27,6	16,7	14,3	14,3	36,5
Щасливий випадок, везіння	25,0	29,3	17,4	17,1	8,8	13,7	27,3
Соціальне походження	13,2	20,2	10,1	10,6	5,1	10,0	21,2
Зовнішній вигляд, привабливість	22,7	22,9	12,7	17,3	13,6	10,7	48,2
Політичні погляди	10,4	9,0	4,9	3,9	5,1	4,9	13,6
Престиж закінченого навчального закладу	29,5	27,1	19,5	17,1	18,7	17,5	26,2
Знання іноземних мов	56,5	50,9	49,5	59,1	55,1	56,9	71,6

Аналізуючи наведені в таблиці 3 дані, ми знову, як і у випадку з термінальними цінностями, виявили ціннісну близькість українських школярів східного та західного пограниччя і деяку розбіжність їхніх ціннісних переваг з аксіодискурсом школярів Польщі та Угорщини. Якщо в ієрархії чинників успішного працевлаштування (інструментальних цінностей) школярів Харківщини і Дрогобича перше місце має така цінність, як *високий рівень професійних знань, умій і навичок* (в Ужгороді ця цінність посідає

3-тю рангову позицію), друге — *працьовитість* (у всіх трьох підмасивах), а третє (в Дрогобичі та Харкові) — *знання іноземної мови*, то для польських і угорських школярів найбільшу вагу мають *знання іноземної мови* (1-ше місце в обох країнах), *знайомства, протекція батьків, родичів, друзів* (2-ге місце в Польщі, 3-тє — в Угорщині), *високий рівень професійних знань, умінь і навичок* (3-тє місце в Польщі та 2-ге — в Угорщині). Найсуттєвіші розбіжності в оцінках чинників успішного працевлаштування між українськими школярами, з одного боку, і польськими та угорськими — з іншого, ми виявили насамперед щодо такої цінності, як *знайомства, протекція*. Опитані нами школярі Польщі та Угорщини оцінюють їх, як ми вже зазначали, куди вище, ніж українські школярі. З нашого погляду, це може пояснюватися тим, що, на відміну від негативної конотації у сприйнятті протекціонізму та потрібних зв'язків, що є характерною для українського суспільства (принаймні на рівні декларацій) і відтворюється українськими підлітками, польські та угорські школярі, найімовірніше, сприймають *знайомства, протекцію* як соціальний капітал, без якого розв'язання тих чи інших життєвих питань є досить проблематичним.

Деякі відмінності зафіксовані також у ставленні до такої цінності, як *ініціативність, підприємливість*. Тут ситуація протилежна: вищий рівень орієнтації на цю інструментальну цінність характерний для українських школярів. Що стосується *зовнішнього вигляду, привабливості*, то найменше поцінують це як чинник життєвого успіху школярі Перемишля та Дрогобича, найбільше — угорські школярі. Єдина інструментальна цінність, з приводу якої ми зафіксували повну однотайність усіх опитаних нами школярів, — це політичні погляди (остання, 15-та рангова позиція в усіх країнах).

Отже, висока значущість вищої освіти для школярів, опитаних в Україні, дістала підтвердження в їхньому ставленні до інструментальних цінностей, зокрема у високій оцінці *професійних знань, умінь і навичок* як найважливішого чинника професійного та загалом життєвого успіху.

Ставлення опитаних нами підлітків до освіти передусім як до найважливішої термінальної цінності дістало відображення і в їхніх життєвих планах (див. табл. 4).

Таблиця 4

Плани школярів після завершення навчання (% тих, хто відповів)

Варіанти відповідей	Україна			Польща			Угорщина
	Харків	Ужгород	Дрогобич	Зелена Гура	Жешув	Перемишль	Нірєдгаза
Продовжити навчання	70,3	74,9	62,0	43,7	32,5	48,0	63,2
Піти працювати	2,7	2,1	10,7	15,7	28,3	14,0	10,0
Одночасно працювати та навчатися	24,6	19,5	19,7	33,5	25,4	27,5	20,9
Залишатися вдома	2,4	3,3	4,1	0,4	0,0	1,3	0,6
Ще не визначилися	0,0	0,3	3,6	6,7	13,4	9,2	5,3

Тенденція, про яку ми писали вище, продовжує набирати обертів: майже 90% випускників шкіл Харківщини, понад 82% дрогобицьких і більш як 80% ужгородських старшокласників планували вступати до ВНЗ. Популярність коледжів, технікумів і особливо ПТУ значно нижча (насамперед серед школярів Харківщини) (див. табл. 5).

Таблиця 5

Типи навчальних закладів, у яких випускники українських шкіл планують продовжити навчання (% до тих, хто відповів)

Плани щодо вступу до навчальних закладів	Харків	Ужгород	Дрогобич
Вищий навчальний заклад (університет, академія тощо)	89,3	80,2	82,1
Коледж (технікум)	7,2	10,2	10,2
Професійний ліцей, училище	3,0	7,9	6,1
Інше	0,5	1,7	1,6

У межах нашого аналізу ми намагалися з'ясувати, якими б мотивами керувалися наші респонденти, якби у них з'явилася можливість навчатися за кордоном (див. табл. 6).

Таблиця 6

Мотиви здобуття вищої освіти за кордоном (% до тих, хто відповів)

Варіанти відповідей	Харків	Ужгород	Дрогобич
Щоб отримати диплом іноземного університету	38,7	44,5	47,4
Щоб побачити світ	69,1	48,8	53,0
Там вищий рівень навчання, краща освіта	49,3	48,0	56,8
Завдяки навчанню за кордоном є можливість виїхати зі своєї країни	31,9	11,4	30,3
Там краще обладнані лабораторії, бібліотеки	21,6	18,9	18,8
Там вищий рівень життя	54,6	45,7	44,4
Там є демократія і свобода слова	18,1	15,7	8,1
Там є навчальний заклад, найближчий до Вашого дому	2,5	0,4	2,1
Після навчання за кордоном буде легше знайти роботу, зробити кар'єру	50,7	47,2	31,6
Там можна краще реалізуватися, розвивати свої здібності	55,3	48,4	17,5
Там безпечніше, далеко від війни та конфлікту	20,9	6,3	7,3
Легше стати незалежним, самостійним	24,1	13,4	6,0
Там насичене життя, можливість цікаво провести вільний час	36,2	22,8	10,7
Немає корупції, не треба додатково платити викладачам за екзамени та заліки	21,6	28,3	9,4
Інше	3,5	3,5	0,9

Як засвідчують дані, наведені в таблиці 6, найважливішим мотивом навчання за кордоном для школярів Харківщини та Ужгорода є пізнавальна мета — бажання *побачити світ* (69,1% та 48,8% відповідно). Для школярів Дрогобича найважливішим мотивом є уявлення про те, що закордонна освіта є якіснішою (56,8%). Можна припустити, що школярі західного прикордоння мають більше шансів подорожувати територією сусідніх європейських держав, тому серед них менше тих, хто розглядає освіту за кордоном як можливість пізнання світу.

Другим за значущістю мотивом для школярів Харківщини та Закарпаття є можливість самореалізуватися (55,3% та 48,4% відповідно).

Суттєво різняться відповіді школярів східного та західного прикордоння України щодо такого мотиву, як *за кордоном безпечніше, далеко від війни та конфлікту*. Харківщина є регіоном, який є близьким до зони військового конфлікту та кордону з Росією. Цей чинник актуалізує для харківських школярів такий мотив, як бажання навчатися у більш безпечному середовищі (20,9%). Варто звернути особливу увагу на те, що досить велика частка українських школярів хотіли б навчатися в закордонних вишах, бо вважають, що там *немає корупції*.

Отже, українські школярі акцентують такі переваги закордонного навчання, як можливість здобути якіснішу освіту і побачити світ, виїхати за межі свого локального простору у простір з вищим рівнем життя, більш безпечний та з більшими можливостями для самореалізації.

У цьому контексті слід підкреслити, що соціально-статусні домагання школярів, зокрема їхні орієнтації на здобуття вищої освіти, багато в чому зумовлені установками їхніх батьків. Як показало наше дослідження, прагнення здобути вищу освіту характерно не тільки для підлітків, чиї батьки мають високий освітній статус, а й для тих, чиї батьки не отримали навіть середньої освіти. При цьому, за результатами даного, як і попередніх наших досліджень, більшість сімей з низьким освітнім рівнем батьків — це найбідніші сім'ї. Прагнення таких батьків дати своїм дітям вищу освіту зумовлюється передовсім бажанням підвищити їхній економічний статус.

Зауважимо, що, порівнюючи свої шанси на здобуття вищої освіти із шансами, які були у їхніх батьків, більшість опитаних нами школярів вважали їх вищими (особливо в Польщі). Найбільшою є частка тих, хто зазначив, що їхні шанси на здобуття вищої освіти нижчі, ніж мало покоління батьків, серед угорських школярів (20,0%) (див. табл. 7).

Школярі всіх країн, де проводилося дослідження, більш високо оцінюють свої шанси (у зіставленні із шансами батьків) і з таких питань, як *можливість отримати цікаву роботу, досягти високого становища в суспільстві* (крім угорських школярів), *подорожувати* тощо.

Оцінюючи свої шанси на реалізацію життєвих планів у цілому, більшість опитаних у всіх країнах визнавали їх дуже високими (в Зеленій Гурі — середніми). Будьмо сподіватися, що так і буде, що нове покоління української, польської та угорської молоді реалізує свої ціннісні орієнтації, досягне бажаного і що у старшого покоління не буде причин називати сучасну молодь “втраченим поколінням”.

Таблиця 7

**Оцінка школярами шансів здобути вищу освіту
порівняно із поколінням батьків, %**

Варіанти	Україна			Польща			Угорщина
	<i>Харків</i>	<i>Ужгород</i>	<i>Дрогобич</i>	<i>Зелена Гура</i>	<i>Жешув</i>	<i>Перемишль</i>	<i>Ниредьгаза</i>
Вищі	50,0	50,4	65,5	66,5	61,3	71,4	52,7
Такі самі	30,0	30,5	20,5	23,9	23,7	17,2	22,5
Нижчі	16,0	15,1	8,7	6,6	7,3	6,6	20,0
Важко відповісти	4,0	4,1	5,4	3,0	7,7	4,8	4,8

Нагадаємо, що проведене нами дослідження було пілотним. Надалі разом з нашими польськими та угорськими колегами ми плануємо продовжити вивчення молоді прикордоння, розширивши географію дослідження і забезпечивши його репрезентативність. Проте на підставі аналізу отриманих нами даних можна зробити деякі висновки щодо життєвих планів та ціннісних орієнтацій підлітків на пограниччях Центральної та Східної Європи, перш за все це стосується нашої країни.

Висновок перший, на жаль, песимістичний. Аналіз освітніх планів наших респондентів, їхнього ставлення до вищої освіти як життєвої цінності переко­нує в тому, що освітній бум (принаймні в Україні) триває. Це має кілька пояснень. Та хоч би якими були прагнення випускників українських шкіл щодо вищої освіти, як свідчать наші дослідження, проведені серед студентів пострадянських, в тому числі українських, ВНЗ, від курсу до курсу їхня мотивація на набуття знань, а не просто дипломів, у багатьох випадках наближається до нуля (див.: [Арбеніна, 2012]). Це актуалізує не тільки, а, можливо, й не стільки шанси України на підвищення освіченості нації, скільки ризики істотного зниження рівня професійної компетентності випускників української вищої школи, з чим вже сьогодні стикаються вітчизняні роботодавці. Ці ризики, помножені на перевиробництво дипломованих фахівців, зумовлене масовізацією вищої освіти, на тлі зростання в нашій країні дефіциту кваліфікованих робітників у різних галузях виробництва можуть призвести (і вже призводять) як до серйозних економічних, так і до інтелектуальних втрат, оскільки багато молодих українців, не маючи можливості самореалізуватися у себе на Батьківщині, зокрема у професійній сфері, ідуть за кордон.

Висновок другий, більш оптимістичний. Здійснений нами порівняльний аналіз ціннісних орієнтацій випускників шкіл прикордоння Центральної та Східної Європи зафіксував як відмінності, так і єдність їхнього аксіодискурсу, що, на наш погляд, абсолютно нормально. На шляху України до Європи цінності її громадян будуть змінюватися, але, як ми сподіваємося, не втратять своєї культурної автентичності. Що стосується українських підлітків, які представляють східне і західне прикордоння нашої країни, то їхні ціннісні

орієнтації навряд чи можуть бути підтвердженням відомої тези Гантингтона про цивілізаційний розлом, що розділяє нашу країну на Захід і Схід, яким, на переконання деяких місцевих і зарубіжних політиків, “не зійтися ніколи”. Українська молодь різна, зокрема в ціннісному плані, хоча, як показало дослідження, спільного в ціннісних орієнтаціях молодих людей різних регіонів нашої країни більше, ніж відмінностей. Можна сподіватися, що це слугуватиме підставою для ціннісного консенсусу в українському соціумі, бо ціннісне одноманіття не може сприяти ані суспільному, ані особистісному розвитку. Як доводять результати наших попередніх досліджень, проведених серед студентської та шкільної молоді, амбівалентність ціннісної свідомості, що виявляється в одночасній присутності в ній альтернативних аксіофеноменів, цінностей, які представляють різні культури (“культурне пограниччя всередині нас”¹), робить особистість більш активною, ініціативною, налаштованою на інновації (див.: [Сокурянская, 2006: с. 543–544]). Саме такі особистості потрібні сьогодні українському суспільству.

Джерела

Вищі навчальні заклади України. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv_rik/osv_u/vuz_u.html

Арбеніна В.Л. Стан навчальних практик сучасного студентства як соціокультурний бар'єр модернізації вищої школи України / Віра Арбеніна, Людмила Сокурянська // Український соціологічний журнал. — 2012. — № 1–2. — С. 27–47.

Бондар Т.В. Навчальний заклад як осередок формування здорового способу життя молоді, що навчається (за результатами міжнародного проекту “Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді (HBSC)”) / Т.В.Бондар. — Український соціум. — 2014. — № 2. — С.99–107.

Кононов І.Ф. Адиктивна поведінка старшокласників м. Луганська: форми та динаміка / Кононов І.Ф. // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. — 2014. — №10. — С. 47–82.

Кравченко В. В. Представления о Пограничье и практики их использования / В. В. Кравченко, А. А. Мусиездов, О. А. Филиппова. — Вильнюс: ЕГУ, 2012. — 174 с.

Сокурянська Л.Г. Шкільна молодь українського прикордоння: перспективи та ризики реалізації життєвих стратегій / Сокурянська Л.Г., Щудло С.А. // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. — 2017. — № 38. — С. 35–40.

Сокурянская Л.Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода: монография / Сокурянская Л. Г. — Х.: Харьковский национальный университет имени В.Н.Каразина, 2006. — 576 с.

Сокурянская Л.Г. Ценностные ориентации подростковой молодежи пограничья Центральной и Восточной Европы (по результатам международного исследования) / Сокурянская Людмила Георгиевна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. — Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. — С. 251–258.

Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / за ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. — Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2012. — 520 с.

¹ Саме так висловився польський колега Артур Цембик, виступаючи на конференції “На прикордонні культур і народів: культура, мистецтво, освіта”, яка проходила в Сяноку (Польща) у жовтні 2015 року.

Филиппова О.А. “Граница” и “Приграничье” в контексте политик идентичности / О. А. Филиппова // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць*. — Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2010. — С. 394–402.

Хобта С. Восточный участок украинско-российской границы: особенности восприятия границы и перспектива демаркации / С. Хобта // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць*. — Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2010. — Вип.16. — С. 412–416.

Хобта С.В. Особливості динаміки ціннісних орієнтацій шкільної молоді м. Луганська / Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. — 2014. — № 10. — С.26–38.

Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка / пер. с англ., под ред. В.А. Ядова. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 416 с.

Щудло С.А. Феномени громадянської ідентичності у контексті еміграційних прагнень сучасних студентів: порівняльний аналіз студентства східного та західного регіонів України / С.А.Щудло, Л. Г. Сокурянська, Г. С. Остроухова // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць*. — Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. — 2014. — Вип. 20. — С. 334–343.

Dlugosz P. Introduction / Dlugosz P. // *Youth in Central and Eastern Europe Sociological Studies*. — № 2 (6). — 2016. — P. 7 – 10. — Режим доступа: <http://www.youthjournal.eu/Youth%20Journal%202016-3.pdf>

Griffin C. Representation of Youth. The Study of Youth and Adolescence in Britain and America / Christine Griffin. — Cambridge: Polity Press, 1999. — 253 p.

Hall S. Adolescence. Its Psychology and its Relation to Physiology, Anthropology, Sociology, Sex, Crime, Religion and Education / G. Stanley Hall. —Vol. II. — New York: D. Appeton and Company, 1904. — 784 p. — Режим доступа: <https://archive.org/stream/adolescenceitps002hall#page/784/mode/2up>

Inglehart R. The Silent Revolution : Changing Values and Political Styles / Ronald Inglehart. — Princeton: Princeton Legacy Library, 1990. — 496 p.

Inglehart R. Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies // Ronald Inglehart. — Princeton: Princeton Univ. Press, 1997. — 453 p.

Inglehart R. Theory and Validity of Life Satisfaction Scales / Inglehart R., Diener T. // *Social Indicators Research*. — 2012. — Vol. 112. — P. 497–527.

Scheler M. Wesen und Formen der Sympathie / Scheler M. / *Der “Phenomenologie der Sympathiegefühle”* 2. verm. Aufl. — Bonn : F. Cohen, 1923. — 312 s.

Zelinska M. Opinions on the Events in Eastern Ukraine in 2014 as an Indicator of the Generalised Socio-Political Beliefs, Polish-Ukrainian Comparisons / Maria Zelinska, Ludmila Sokuryanska // *Rocznik Lubuski*. Tom 42, cz. 2a, 2017. — S. 317–344.

Na pograniczach. Szanse i zagrożenia społeczne / Frączek P., Karolczuk J. (red. nauk.). — Sanok : Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jana Grodka w Sanoku, 2015. — 230 s.

Sadowski A. Procesy narodotwórcze na pograniczach Europy Środkowo-Wschodniej / Andrzej Sadowski. / *Na Pograniczach. Kulturowe obrazy ludzi i miejsc* / Redakcja naukowa Anna Chudzik. — Sanok: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jana Grodka w Sanoku, 2015. — S. 21–42.

Sokuryanska L. Tożsamość obywatelska oraz plany emigracyjne studenckiej młodzieży wschodniego i zachodniego przygranicza Ukrainy / Sokuryanska Ludmila, Svetlana Shchudlo / *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej. Pogranicza i centra współczesnej Europy II. Roznorodność praktyk i teorii. Seria Monograficzna. Tom IX, część 2* / Red. Dorota Szaban i in. — Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski, 2015. — S. 293–310.

Sztompka P. Society in Action: the theory of social becoming / Sztompka P. — Cambridge, 1991.

Transgraniczność w Perspektywie Socjologicznej / Redakcja naukowa Maria Zielinska. — Zielona Gora: Lubuskie Towarzystwo Naukowe, 2012. — 439 s.